

József Attila tanulmányai

Bori Imre

A köztudatban a költő él, s nem alaptalanul, hisz legpontosabban verseiben fogalmazott. A költő József Attila a költeményekben teljesebben látta és fejezte ki a világot, mint a prózaíró. Most azonban, hogy megjelentek prózai dolgozatai, azt kell megállapítanunk, hogy érthetetlen módon merültek feledésbe ezek az írások, mert nemcsak a költő jobb megértését segítik elő, hanem még jobban kidomborítják a filozofáló, a gondolkodó költő amúgy is markáns arcélét, és azt a sejtett igazságot példázzák, hogy József Attila nemcsak nagy és eredeti költő volt, hanem ízig-vérig marxista is, eredeti gondolkodó, aki olyan korban hirdette a marxista gondolkodás eleven és alkotó valóságát, dogmamentességét, amikor az legtöbb művelőjénél dogmává kezd merevedni.

Tanulmányai keletkezésük időrendjében két, egész világosan megkülönböztethető csoportba gyűjthetők. Az 1932-ig írottak uralkodó gondolata, vezérfonala az irodalom, míg az 1932 után keletkezett tanulmányokban filozófiai, szociológiai problémákat fejteget.

Első, rövid írása 1923-ban jelent meg a *Makói Friss Újságban*, de írásai csak 1928-ban kezdenek szaporodni. 1926-

1932 között tanulmányainak, cikkeinek száma 28; két, másokkal együtt írott alkotása is fennmaradt ebből az időből (*Ki a faluba!* és a *Halálbüntetés elleni röpirat*) s néhány fontos, de töredékben maradt tanulmánya (*A magyar proletárirodalom platformtervezete, Esztétikai töredékek egyes darabjai, A művészet kérdése és a proletárság*). Kritikák és polémiák jellemzik a huszas évek végén és a harmincas évek elején keletkezett prózai műveit. Előbb a *Nyugatban* cikkező, jelentéktelen könyvekről ír rövid bírálatokat, majd különböző baloldali folyóiratokba ír. A Kosztolányi által megindított *Ady-revizió*ról híres *Tollban* két hosszabb polemikus írása jelenik meg, mind a kettő jelentős lépés a költő eszmei tisztázódása terén (*Ady-vízió*, valamint *Az istenek halmak, az ember él* című, Babits költészetét taglaló „tárgyi-kritikai” tanulmánya).

Három megkülönböztethető, de egymással összefüggő eszme-menetet figyelhetünk meg ezekben az írásokban. A szocialisztikus líra bírálatát, a polgári költészet kritikáját és ezek nyomán a maga „költészetbölcselete” kialakításának kísérletét. Költészetének is ezek az alapvető problémái ebben a korban: a

maga hangját keresi, tematikájának maradandó kifejezését, s ha a kortárs irodalomban néz szét, természetesen ebből a szémszögből tekint körül. De a maga költői gyakorlatának védelme, magyarázata is szeme előtt lebegett. Így találja magát szemben nemcsak Babitscsal, hanem elvbarátaival is, s ezeken túl, a harmincas évek kezdetén a Párttal, amelynek formálisan csak 1930-ban vált tagjává.

A szocialisztikus líráról 1928-ban nyilatkozik először Brichta Cézár versei kapcsán. József Attila nagy utat tett meg mind eszmei tisztázódása, mind költői gyakorlata területén, míg eljutott a munkásmozgalomhoz. A polgári líra nagy iskolájában nemcsak a költés formái problémáit ismerte meg, hanem megtanulta, s ebben megerősítette az egész világirodalom is, hogy a vers központjában, bármiről legyen is szó, a költő egyénisége és átélése áll. Amikor először nyilatkozik a szocialisztikus líráról, nem véletlenül éppen ezt a kérdést állítja első helyre, s ezzel eleve elhatárolta magát a munkásmozgalmi irodalompolitika akkor alakuló elméletétől, amely végül a szocialista realizmus elméletébe torkollt. „Elsősorban azt kell megvizsgálni — írja Brichta Cézár kapcsán —, hogy mennyiben élte át a szocializmust mint költészetet, vagy pontosabban szólva, eszmei tartalmát mennyiben sikerült lelkivé váltania. Ez fontos... mert egy tömegmozgalom emberi mélységét méri”. Ezzel párhuzamosan bírálja „szocialista voltukkal hivalgó költőtársait”, akik munkáiban „csak a századvégi március 15-i hazafias ódák absztrakt lelkesedését találom, sokszor a háború után konstruált, tehát még absztraktabb formanyelvvvel, méha pedig hangulatos szentimentalizmussal, de nem egyszerű és komoly átfogó érzéssel, amely (tulajdonképpen a költészetben mindig) lelki világrendet jelent”. A költő tehát a kor szocialisztikus költészetének két hibáját emeli ki: a konstruált, absztrakt formanyelvet és a hangulatos szentimentalizmust, amely a nyomor-költészetet annyira jellemzi. Tagadja ezeknek a jegyeknek a jogosultságát, és gondolatai világosan mutatják az irányt is, amelyen József Attila költői gyakorlatában haladni akart: lelkivé váltani az eszmei tartalmát, éppen ott egyéníteni, ahol a forradalmi költők leginkább általánosítanak, ahol személytelenné teszik költészetüket. József Attila a szocialista politikai költészettől az egyete-

mességet kéri számon, és ő maga ezt akarja megvalósítani. A nagy költészetet hirdeti meg, amely az egyetemesnek és az egyéninek harmonikus egymásba-csapásából áll. Ebből a szempontból jellemzi a népköltészetet: „Tény az, hogy egymagában egyetlen műköltő sem lehet versenyre a népköltészetrel, amely értékes mozzanatainak egyetemében a tiszta valóságra való eszmélet páratlan teljességét éri el, hiszen az élet különbözőneműek folyamatosága”. Közlebb kerülni az „egyetemeshez”, hogy az egyéniség „lelki világrendje” kifejezhesse az élet valóságát, egyetemes formáit. Ezért mondja ugyanott: „A műköltő... egyénisége csak ott válik értékesé, ahol az egyetemesbe kapcsolódik, vagyis ha alkotásakor benne egyéni mivolta mellett a közösségi egyetemes is mozdul...” (*Magyar Mű és Labanc Szemle*). Ebből a szempontból veti el mind a polgári költészetet, mind a „proletár lírát”. Az egyiket „egyéni kedésért”, a másikat, mert motívumai pusztán „tárgyi megjelölésé” válnak (lásd Nagy Lajos könyvéről írott ismertetését). Itt fejti ki a valóban a proletariátus eszmevilágában élő író jellemző sajátosságát: az anyagnak, az általános emberinek és társadalmának önálló minősítéséről beszél, majd így folytatja: „Önállóságuk azonban nem érinti szocialista mivoltukat, mindössze annyit jelent, hogy Nagy Lajosnak nem csupán értelme mozog a szocializmus gondolkörében, mint művészen kitetszik, hanem a fogalmakkal nem irányítható művészség is úgy szabja meg benne tevékenysége irányát, hogy a szocializmus ennek inkább utólagos tudatosítása... voltaképpen Nagy Lajos módjára kéne szemlélődnünk, ha adnánk valamit a tárgyilagosságra”.

Fontos és nagyon jellemző József Attilának az az állítása, amely szerint a „fogalmakkal nem irányítható művészség is úgy szabja meg benne tevékenysége irányát, hogy a szocializmus ennek inkább utólagos tudatosítása”, azaz az eszmei tartalomnak lelki világrenddé válása, más szóval utólagosan tudatosodjon ez az olvasóban. Egységét követeli annak, ami a maga korában egymástól messze állt, hisz a polgári költészet sajátossága a művészség volt, a proletárlíráé viszont a szocializmus gondolata. Ennek egysége pedig úgy valóítható meg, ha mind a kettőt túlhaladja a költő az eszmeinek lelkivé váltásával. A tárgyilagosságot szemléletre

vonatkozóan pedig Arany János szavait variálva mondja az irodalom és a szocializmus kapcsolatáról tartott előadásában: „Költő, mondj igazat, de rajt ne fogjanak, csak ha elemeznek”.

Az *Irodalom és szocializmus* címmel megtartott előadása művészetbölcseleti rendszere kialakulásának szempontjából fontos: itt kísérel meg először rendszeresen kifejteni gondolatait. Egyik kitételében érinti a „szocialista irányzatú műveket” is, bírálva azokat. Híbaként rója fel nekik, hogy azért nem műalkotás legnagyobb részük, mert az észrevett, illetve tudott és felhasználható összefüggésekből, ellentétekből nem alkotnak „szemléleti végső egészet”, és így a felhasználható összefüggések érvénye elsikkad. A dolgok összefüggése úgy valóságos, ahogyan a „világégeszet” alkotják, tehát a műalkotáson belül (József Attila szerint „műégesz”) is csak úgy érvényesek, ha szemléleti egészet alkotnak. A szóban forgó „szocialista irányműveknél” a művészi állandó (a forma) a hibás, és ez „érvényteleníti a művészi változót” (a tartalmat). Azaz: a forma és a tartalom egységét hirdeti. Ami új mozzanat még itt, az a gondolata, hogy ilyen műveket csakis „osztályharcos, szocialista ideológiával lehet” megalkotni és ezt „tudományos szemlélettel” is ellenőrizhetjük. Kassák Lajos verseiről írva azt mondja, hogy „minden egyéniség csak különös hordozója a társadalmnak” — végső fokon tehát egész művészetbölcseleti kérdéskörét és ezen belül a szocialisztikus költészet hibáit is az egyéniség és valóság viszonylataiból szemlélte, a „lelki világrénd” fogalmába kapcsolva.

Van József Attilának egy tanulmánya, amelyet kortársai „érthetetlennek” tartottak: az *Egyéniség és valóság*. Ezért kell erre hivatkoznunk, mert fentebb kifejtett nézetei alapján joggal tételezzük fel azt, hogy a költő szemléletében a szocialista eszmeiségű költészet központi kérdésének az egyéniség problémáját látta. Tanulmányában az egyéniség viszonyát akarta meghatározni a társadalomhoz, azon túl pedig általában a valósághoz. Marxista tanulmányai, különösen *A tőke* és Marx több fiatalkori művének állandó tanulmányozása, valamint Hegel logikájának és esztétikájának olvasása s nemkülönben a Szellem fenomenológiája elvitték az alienált ember felismeréséig s ebből következően a valóság ábrázolásának sokrétű problematikájához is (itt már a neuroziszra utal). Igaz, ezekben az elméleti jellegű

eszmélésekben a hegei bonyolult filozófiai nyelv még akadályozta magának a költőnek is gondolatai kifejtésében, tehát eszmemenete megértésében is, de már világosan kitapintható, hogy József Attila egy gazdag és új terület felfedezőjeként járja az eszmék világát és azon túl korának társadalmi életét is. Semmi sem volt távolabb elvbarátaitól és a marxistáktól ebben az időben még, mint az elidegenülés problémája, hiszen Marx jelentős írását, a *Ökonómiai-filozófiai kéziratokat*, még csak akkor fedezték fel! Ebben a tanulmányában a költő például kifejti, hogy „a társadalom nem csupán anyagi viszonyokban álló emberek mozgó összessége, hanem egyben emberi viszonyok mozgó anyaga is”. A proletároirodalom a társadalomban csupán anyagi viszonyokban álló embereket látott. József Attila e meglátása a szocialista realizmus elementáris hibájára mutatott rá.

Intermezzója ennek az eszmei tudatosodásnak az a támadás, amely a Szovjetunióból érte a *Sarló és Kalapács* című moszkvai magyar nyelvű folyóirat hasábjain. Egy platform-tervezet volt ez, amelyben az emigráció szemlét tart a magyar irodalom fölött, és itt József Attilát fasisztának kiáltották ki. József Attila először egy magánlevélben reagált a támadásra, és így jellemzi az akkor divatos proletárköltészetet: „Nos, proletárvers címen a gyakorlatban magyarul szennyirodalmi tehetetlenséget láttam és ez eleve visszarettentett. Ma is azzal a gondolattal foglalkozom a S. és K. tehetetlensége miatt, hogy az irodalommal fölhangyok és szabad teret engedek a proletároirodalom platform-tervezete kidolgozóinak”. A levél után egy hosszabb tanulmányban akart válaszolni a *Sarló és Kalapács*nak sajnos, ez a szándéka nem valósult meg, írása töredékben maradt ránk. „Sietek leszögezni — írja ebben —, hogy a proletároirodalom és művészet nem lehet más, mint a történelmi betöltése annak, ami meghatározza és ami föltétele. Meghatározza tárgya és eszköze. Tárnya az adott kapitalizmus adott osztályharcis valósága, eszköze pedig — mint minden korok művészi eszköze — a tudatvékenység ritmusossága. A kapitalizmus valósága az író fejében a marxizmus ideológiája, amely alapjában véve fogalmi, míg a ritmusos tevékenység szemléleti... Ha a társadalmi ellentétek ilyen sorát a proletáriró szemléletileg összefogja, akkor lelki (pszichikai, pszichológiai) tény-

nyé változtatta át, ami azelőtt csak ideológiai tény volt. Olyan föladat ez, hogy betöltésével a proletáriró és művész teljesíti hivatását, bár nem „tárja elének a valóság teljes bonyolultságát.” Majd tovább: „A proletáriró ott kezdődik, ahol a marxista. Marxista az, aki egyénileg azt gondolja el és írja tudatosan, aminek a megtételére a történelem a proletariátus egészét — egyes tagjaira való tekintet nélkül — rávezeti és rákényszeríti. A marxista nem más, végső fokon, mint a történelmi proletariátus egésze [kicsiben...].”

A pártos irodalom fogalma lényegében a huszas évek végén kezdett tért hódítani a munkásmozgalmakban, s a platform-tervezet, szövegezői már a szovjet gyakorlat nyomán dolgoznak és gondolkodnak. József Attila válaszában az irodalmi pártosság gondolatát nem teszi magáévá: a marxista szót használja és a proletariátus egészét emlegeti, a költő és a társadalmi valóság közvetlen kapcsolatát szorgalmazza, s így kikapcsolja a Pártot, mint az író és a társadalom közötti közvetítő szervet. Nagyon találóan nevezte az ilyen magatartást Lukács György „partizánnak”. József Attila azt hirdette, hogy a proletariátust történelmi kényszer parancsolja a valóság helyes felismerésére. A régi típusú proletáriróadalom, amelynek a pártosság az alapelve, József Attila szemléletében már meghaladott álláspontot jelent, mint ahogy az ő versei is, amelyek a *Külvárosi éj* után írt, egy új típusú forradalmi költészetet jelentenek, túlhaladva a proletárversek addig ismert és megkövetelt formáit. „Történelmi szerepe nem az irodalomnak, hanem a proletariátusnak van és a benne élő proletárirónak. Az irodalom csak visszatükröződés, az osztályharc gyűjtő visszatükröződése, amely visszahat, de csak úgy, ahogy a kirakat tükörfalai visszaverik a középpontban égő lámpa fényét, közben összegyűjtve a fény szétszóródó erősségét, felfokozván a ragyogást és megvilágítván a tárgyakat, ott is, ahol a visszavert sugár nélkül a lámpa fénye mellett is árnyékban maradtak volna”. A korabeli proletárművészet bírálata így nőtte ki magát a megbírált irodalmat, és így segítette a költőt költői gyakorlatában, így tette lehetővé egy új típusú író és irodalom megformálását és kialakítását. A költő sokszor elvont, hegeli terminológiájú tételei mindig a valóság talaján mozogtak, abból táplálkoztak, és a maga nagy költészete kialakulását készítették elő.

A költő ilyen jellegű vitát folytatott a polgári irodalommal is. Polémiájának középpontjában Babits költészete áll. A kor köztudata akkor már Babitsban szemlélte a polgári költő reprezentáns alakját, aki leghívebben fejezte ki a két háború közének polgári világnézetét és költői hitvallását. József Attila általában vita helyett Babits költészetét vette bonckés alá, és azt akarta kimutatni, hogy abban a korban már nem lehet polgári világnézettel nagy költészetet teremteni Magyarországon, vagy ahogy a költő fogalmazta meg: nem képes „határtolt végtelenséget” létrehozni. Kortársai és a mai magyar irodalomtudomány is mentegetni akarják a költőt azért, mert ezt a bírálatot megírta, sőt különnyomatban is közzétette. *Az Istenek halnak, az ember él* című „tárgyi-kritikai” írás szerzőjének erre semmi szüksége sincs. Sőt, azt is jogosnak kell tartanunk, hogy a polgári költészetet legkiemelkedőbb képviselőjében és ott támadja, ahol az magát a legerősebbnek tartotta: formaművészetében. Biztos ítélet, jó szem és határtalan polémikus kedv kell ehhez a munkához. S ki vállalkozhatott erre hivatottabb, mint éppen József Attila, mégha vállalkozása balul ütött is ki, hiszen Babits nem olyan ember volt, aki eltúrte és megbosszulatlanul hagyta a „sértéseket”. Tanulmányát olvasva egészében igazat kell adnunk a költőnek, mégha álláspontja részleteit nem is tisztázta, és így sokszor a polémikus hangba kénytelen átcsapni, és a gúny és a szatíra, a nevetségesség tévés eszközeit is használnia kellett. Később, higgadtabb hangon megfogalmazva, Babits hibáit a művészi változó hibás voltában találja meg. Elkor még megsejtésként él benne, hogy a műalkotás „értelmes világ”, tudományosan ellenőrizhető, „minden elemének megvan a maga célja, szerepe, föladata és szükségessége”. De már ezekből a szempontokból vizsgálja Babits verseit és bizonyítja rá tévedéseit. Mint mondtunk, ott támadja Babitsot, ahol őt a legerősebbnek tartották: formaművészetében, poeta-doctus-ságában. Azt bizonyítja, hogy a valóság elemeinek nem tud formát adni, mert a valóság igazi mivoltát Babits nem látja osztályhelyzete miatt. Később a polgári költészettel már nem is foglalkozik, mert azt vallja, hogy ami „polgári művészet, az már nem művészet.. A polgári művészetet művészetnek tartja a polgárság, azaz szubjektíve művészet, de objektíve nem, azaz egyáltalában nem

művészet". Ezért merészelte például átírni Babits verseit, hiszen ő maga a művész munkáját alakot-adásnak tartotta. Tragikomikusabb helyzet aligha adódott az új magyar irodalomban ennél: a formaművészet pápájának verseit kijavítja, újraírja József Attila, mert azok babitsi formájukban nem versek.

Ezzel a két irányban gyakorolt kritikával párhuzamosan a maga művészbölcseletét is meg akarja fogalmazni. Vizsgálódásait a legmélyebb gyökereknél kezdi: a művészet lényegénél. Arra a nehéz kérdésre akar választ találni, hogy mi a művészet. Kezdetben elszórt megjegyzéseket találunk csupán erre (A Babitsról szóló tanulmányban és az *Ady-vízióban*), majd 1931-ben rendszeresebb kifejtését az *Irodalom és szocializmus* című tanulmányában. A költő — hirdeti — tanú. A művész „csak ott és annyiban művész, ahol és amennyiben a fent említett univervsum szavahihető tanúja”, a művészet pedig ihlet. Az ihlet szerepét abban látja, hogy az író annak segítségével eltakarja a világ jelenségeinek a műben nem használt tömegét, de úgy, hogy megsemmisíti azt, és a világ végtelenségének helyébe egy határolt, befejezett egész keletkezik a műalkotásban. Így lesz a műalkotás a különösnek egyik sajátos esete, vagy ahogy a költő meghatározza: határolt végtelenség. Sok érdekes gondolata van a nyelvvel kapcsolatban. A költemények szavai önmagukban is műalkotások, mert *keletkező* szavak, ugyanis a szavak logikai tartalmukkal mindenki által használhatók, de művészi használatban a keletkező szó érzelmi tartalmat is kap, ezen túl pedig osztályjellegét. A szó — mondja — használatban szemlélet, keletkezésében pedig műalkotás. Ezért a mű bármelyik pontja „archimedesi pont”, azaz a műalkotáson belül minden szónak, általában a részeknek, harmonikusan kell beleilleszkednie az egészbe. De a műalkotásnak, mert a szemléleti határon jár, el kell bírnia minden vonatkozásban a tudományok, mesterségek, szakmák bírálatát is. Hasonló észrevételeket találhatunk a forma és tartalom kapcsán is. József Attila szerint a forma a művészi állandó, a tartalom pedig a művészi változó. A műalkotást így határozza meg, „A műalkotás valóságos világi (kozmosz) összefüggésekből, társadalmi ellentétekből alkotódik, mint ritmusosan szemléleti végső egész a nem szemléleti, de való-

ságos és szintén változó világegész helyébe. A művészi állandónak meglegyen a valósága, a művészi változónak fennálljon az érvényessége”. A költő pedig ezt a meghatározást kapja: „Az ihletett ember az, aki megtalálja a művészi állandót, amely a művészi változót érvényesíti”. Ezt pedig már csak szocialista ideológiával lehetséges megtenni teljes értékűen — teszi hozzá. Ide kell írunk azonban még egy gondolatát, amelyet Kassák Lajos verseiről írott bírálatában fejtett ki: „Az ember életében az értelem a formaalkotás szerepe... Az értelem még az igazságnak is csak formát ad, hogy belátható, hogy szemlélhető, megpillantható legyen és nem az értelem hozza létre az igazságot. Azt is tudjuk, hogy a művészet az emberi eszméletnek, a léleknek, a tudatnak, vagy ha úgy tetszik, a tudatalattinak a mélyéről — de *mindenképpen az emberi élet jelenné gyülemelő múltjából* (a kiemelés az enyém. B. I.) hozza fel képeit... S a művészet abban különbözik mindenfajta álomtól, mindenféle csapongástól, hogy a tudatnak, léleknek mélyéről felmerülő képeket értelmesen rendezzi, hogy közvetlen jelentést lehel beléjük és e jelentéseket közvetlen értelmi viszonyba foglalja össze”.

Ha arra gondolunk, hogy eszméit aktív pártmunkás éveiben termelte és, mi több, hirdette írásban, amelynek nem volt visszhangja, és terjesztette szóban, előadásokban — némileg fény derülhet arra a még mindig misztifikált kérdésre is, hogy József Attilának miért sokasodtak meg összeütközései a Párttal, s miért maradt ki végül is onnan. A moszkvai magyar emigráns írócsoport és nemcsak az, hanem a hivatalos pártideológia (Magyarországon is, a Szovjetunióban is fasisztának, majd zavarosfejű elméleti embernek tartották, akit megzavart Marx és Hegel tanulmányozása) semmi közösséget nem vállalt eszméivel, és megtagadta a költő marxista voltát. Tanulmányai világosan azt mutatják, hogy eszmei téren József Attila messzebb és mélyebben látott, mint elvbarátai. De az is megvillan ezekből a prózai írásokból, hogy a költő 1932 után keletkezett nagy költészete nem „csoda” és nem a véletlen műve, nem légváratok épített bennük a költő. Egy rendszerezett és mélyen átélt világnézet alapjaiból nőttek ki ezek a versek, költői megfogalmazásaiként ugyanannak a világnézetnek. S még valamit meg kell jegyeznünk itt: József Attilát kortársai dogmatikusnak tartották, mert erősen hitt meglátott igazságaiban. S évtizedek múltán, való-

ban történelmi tapasztalatok birtokában, éppen azt kell megállapítanunk, hogy a kor marxista elméleti írásaiban keresve a marxizmus eleven szellemét, egyelőre még csak esztétikai vonatkozásokban (de már az *Egyéniség és valóság* című tanulmányával is) éppen József Attila kellően nem méltatott és nem értékelt írásaiban lehetjük azt megmagyarul.

1932 után figyelme mind jobban a társadalomtudományok kérdéseire irányul. Két okból is: a faszizmus győzelme Németországban megzavarta a magyar pártmunkásokat, akik a leglelkesebb optimizmussal hittek a németországi munkásmozgalom közelgő győzelmében, és amikor Hitler került uralomra, a zavar általános lett. De a párttal történt összeütközése magát a költőt is arra kényszerítette, hogy ismét felülvizsgálja nézeteit. Újból és újból a marxizmus alapjait hatol már annak a felismerésnek a birtokában, hogy a munkás is termelő-eszköz (amit például Molnár Erikk, aki vele vitába szállt, tagadott!) a kapitalizmusban, s hogy az elidegenülést nem szabad figyelmen kívül hagyni a vizsgálódásban, végül pedig, hogy a marxizmus nemcsak közgazdasági elmélet, hanem humánus is.

Marxista tanulmányainak sorát az *Egyéniség és valóság* nyitja meg. Ezzel a tanulmányával lezárul a költő „irodalmi” érdeklődésének is egy szakasza, hogy helyét elméleti munkásságában a társadalomtudományok foglalják el. Kiindulópontja az elidegenült ember, tehát a marxista kutatás legismeretlenebb, legelhanyagoltabb területe. Első komolyabb értekezése ez a költőnek, s éppen ezt nem értették kortársai, mert logikai levezetéseiben az elidegenült ember kérdését veti fel. Tanulmánya négy részből áll: *A társadalom, Az egyén, A társadalmi forradalom, A neurózis*.

A termelő eszközökből indul ki. Ez, szerinte, a társadalom és a természet viszonyának tárgyi megjelenési formája. Az ember eszközei révén érintkezik a természettel, s így a természet is emberi tárgy lesz, azaz a természet is társadalmiasítottá válik. Tehát az ember hat a természetre, de a természet is az emberre — azaz: az ilyen társadalomnak kettős a minősítése: társadalmiasítja és alakítja a természetet, de mert ő is természet, a természet része, egyúttal tárgya is a alakításnak. A társadalmat ezeknek nyomán így határozza meg: a természeti anyag társadalmiasítása és társadalmiasodása, melynek mozgató erejét a termelő eszközök képezik. Ebből

azután logikai levezetéssel kimutatja, hogy maga a természet is termelési eszközzé vált, s következőképpen az ember is. Tovább menve, József Attila kimutatja, hogy az emberek egymással a termelési eszközök révén vannak kapcsolatban, de úgy, hogy maguk is termelési eszközök. Az eltárgyasodás felismerése ez.

Az egyén című fejezetben kimutatja, hogy az ember egyszerre a termelés alanya és tárgya is. Az ember csak a társadalommal van érintkezésben, és minden mással (embertársaival, a természettel) csakis a társadalom közvetítésével találkozhat. A tőkés társadalmi rendben a bérmunkás termelési alany és termelési tárgy, s mint ilyen, a tőkés társadalomban a termelési alany és termelési tárgy azonossága megszűnik, s ez „együtt jár a társadalmi alanyok új társadalmi viszonyban való tárgyiasodásával...” *A neurózis* című fejezetben a „társadalmi alanyok a társadalmi tárggyal való szembekerülése” következményeit, más szóval az elidegenülés emberi következményeit vizsgálja. Ez a kettősség az emberek idegességében nyilatkozik meg. Korunk a neurózisok kora — mondja a költő, de azt is megállapítja, hogy a neurózis társadalmi aktus, s éppen ezért a neurotikusok gyógyítása nem egyéb, mint az „egyén. társadalmi valóságának a tudatbáhozatala”.

A költő így jutott el a közgazdasági kategóriákból az egyén lelki problémáihoz, így, ilyen utakon tör a maga költészete irányába is, a maga élete kérdés-komplexusainak felvetéséhez. Egy másik írásában (*Az ifjúság nemi problémái*) nemcsak a neurózis kapcsán fejt tovább gondolatát, hanem egyúttal pontos meghatározását is adja a maga 1932 után keletkezett verseinek: „Innen az, hogy az egyén „idegessé” válik, saját magával meghasonlít, mert ami ellen társadalmi méretekben küzd, az megvan benne is, annak ő is részét alkotja...” mert „márpedig tőkés, azaz megoldhatatlan ellentmondásokkal teljes társadalomban élünk, tehát megoldhatatlan ellentmondásokkal, konfliktusokkal teljes az egyén erkölce, lelkiismerete is”.

Az elidegenült ember megtalálása megértette vele, hogy miért Hitler és miért nem a munkásosztály győzött 1933-ban Németországban. A tömegek „éretlenségét” tapasztalta, és így módosította a Kommunista Kiáltvány gondolatát: „A proletároknak csak rendkívüli körülmények között nincs láncakon kí-

vül veszteni valójuk —, általában azonban van veszteni valójuk: az életük. Amíg a proletárok, akik elvégre emberek, életét tőlük idegen elvök (pl. háború) nem vetik kockára, addig ők maguk eszményeik kedvéért nemigen kockáztatják, márpedig a szocialista társadalom alig lehet számukra, a zöm számára több az ideálnál” s ezzel élére állította a kérdést. Nem eszményi proletárokat lát, hanem hús-vér embereket, akiknek a tudata messze elmaradt, és forradalmi akciót abban az időben nehéz lett volna várni tőlük. A jövő, a végső cél helyett ezért fordul a figyelme a jelenre, s a kiábrándultság, ami szavaiból kicseng, éles fényt vet kortársai arcára is — azok az ő szemében nem eszményi emberek többé.

1934 novemberében jelenteti meg *Szocializmus bölcselete* című tanulmányát, melynek már ez az új „tájékozódás” az alapja. Egyik legfontosabb elméleti munkáját alkotta meg ezzel a tanulmánnyal, melyben a maga marxista felfogását abból indulva fejti ki, hogy az osztályharcnak számolnia kell az emberi tudat létezésével is. „En... azon a nézeten vagyok, hogy az egész marxi bölcsélet kérdésköre azonos az emberi tudat alakulásának kérdéskörével”. S egy pillanatig sem kételkedik a szocializmus eszméjében. Ez a kor legközvetlenebb hatóereje, és ezzel még az olyan szocializmus-ellenes irányzatoknak is számolniuk kell, mint amilyen a fasizmus, hisz a nemzeti szocializmus nevet vette fel. „A közösségi elvet állítják előtérbe, csak éppen nem a társadalmi eredetű emberiség közösségi elvét, hanem az elvont, korlátokat szabó, korlátolt „nemzeti”, „faji”, „állami” stb. közösségi elvet”. De a közösség nemcsak egymagában kényszeríti magát a világra, hanem a világ a közösségi elven kívül „sebeire mutogatva kiált a vajdó öntudat után”.

József Attila pontokba foglalta a marxista bölcséletben meglátott sajátosságokat. Középpontban az emberi tudat alakulása áll. Az ember „lényegét társadalmi tudata teszi” — mondja. Az emberi tudat azonban még nem is mérte fel saját természetét a munkásság soraiban, nem tudja, hogy „vágyai, céljai, törekvései és általában cselekedetei társadalmi létéből fakadnak”, azaz még „nem lépett a gazdasági kategóriák szerint megoszló tudatok helyébe magának a társadalmi eredetnek a tudata”. A gazdasági kategóriák mögötti világot kutatja, míg korának marxista elméletírói éppen ezt nem akarták tudomásul

venni, nem látták meg azt, hogy a termelési eszközök „szerepe azért olyan fontos a történelemben... mert azok tesztetik meg láthatóan, félre nem érhetően és határozottan az embereknek... valóságos szellemét, reális tárgyi logikáját”. József Attila a maga elmélete középpontjába a „valóságos, érzéki léten alapuló tárgyi, emberi logikát” és életet teszi. A közgazdasági kategóriákban is emberi vonatkozásokat látva kapcsolja ide az elidegenült ember fogalmát, s így mondja, hogy „A tőke nem is a közgazdaságtan kritikája, hanem magának a polgári gazdaságnak a társadalmi öntudatra ébredt ember szempontjából írt bírálata”.

A költő eszménye „a társadalmi öntudatra ébredt ember”. Ennek tartja saját magát, ezt az eszményt hirdette verseiben, és ebből a szempontból nézi az „öntudatlan” munkástömegeket is. Az osztályharc feladatát például abban látja, hogy „állandóan napirenden tartásuk mindazokat a problémákat, amelyek az egész társadalomra vonatkoznak és így a szubjektív osztálytartalmú embereket arra kényszerítsék, hogy elméjüket megnyissák ama objektív tudat számára, amely a termelésben érvényesül”. Erre figyelve szabja meg a szocialista ember mivoltát is így: „Marx gondolata szerint azonban mindenki szocialista, aki tudja munkálkodik azon, hogy az ember méltó legyen önmagához, hogy az emberi lényeg kifejezésre jusson, hogy megszűnjenek azok a társadalmi különbségek, amelyek a termelés fejletlenebb fokán szükségessé váltak, ma már azonban mind az anyagi termelésnek, mind az erkölcsi jóérzésnek, mind a teljes emberi öntudat kialakulásának akadályai”. Ehhez a felismeréshez a proletariátus egészét anyagi szükség sarkallja, egyeseket, így a költőt is, az „erkölcsi szükségyszerűség”.

A marxista bölcseletnek ilyen, az „emberi” vonatkozások felé fejlesztése szükségesszerűvé tette annak a felismerését is, hogy a marxi bölcséletben, különösen a költő korában, elsikkadt az a jelleg, amit ő szocialista humanizmusnak nevez. Hiányt talált benne, mert az ember pszichológiai adottságaira, tehát egzisztenciálisan a maga legégetőbb emberi problémájára nem talált magyarázatot benne, míg osztályok viszonylatában és a jövőt illetően olyan biztos alapul szolgált neki. Ennek „pótlásaként” merült fel benne a pszichoanalízis és a marxizmus összekapcsolásának szükségessége. Ezt akarta elvégezni a *Hegel, Marx, Freud* című, töredékben

harmónia van, a társadalmi lét hatására a természeti lét eltorzul, az ember elidegenül önmagától. Az ember tudata a természeti lét eltorzított képét adja csupán. „Ez a tudat nem a lét képét torzítja el, hanem magát a léte mint természetet, s e torzított képet többékevésbé híven „megőrzi”, s az emberiség múltjában csakis ilyen emberekre számíthatunk.”

A költő gondolatmenetéből két fontos tény tetszik ki. Gondolkodásának alapját még a négy év előtt lejártszódott németországi események hullámverésében támadt probléma-rajból teremti („Hol csúszott hiba a számításba...”). és ezt akarja kielemezni, mert szerinte a szubjektív feltételek, az emberi tudatok területén van baj. A „mi lehet az?”-ra az elidegenülésre hivatkozik, amelyben „megszakad” a kapcsolat a tudat és az embertelen lét között, hiszen az embertelen lét nem sarkallta a tömegeket akcióra, bár Marx ezt írta: „A legembertelenebb végleten van összefogva a mai társadalom minden életfeltétele, mint-hogy benne az ember elvesztette saját magát, de minthogy egyszersmind nemcsak megnyerte ennek a veszteségnek elméleti tudatát, hanem kényszerítve is van közvetlenül... hogy fellázadjon ez ellen az embertelenség ellen...” S mégseim lázadt fel, hanem a fasizmust elfogadva, a legnagyobb embertelenség megszületésében segédkezett.

A pszichoanalízissal tehát az alanyi tényezőkről akart a költő ismereteket szerezni. Nem a marxizmust helyettesítő rendszert látott benne, hanem csak annak racionális magvát akarta beépíteni a marxizmusba, mert — írta —, a marxizmus elmélete „filozófia, de pszichológia is. Humanizmus, de éppen a legemberibb jelenséget — az elmebetegséget és a neurózisokat nem lehet vele megérteni...” A „racionális magja” a lélekelemzésnek az elidegenült ember lélektana lehetne, az „öszönök dialektikája”, mint ahogy egy gondolatforgácsában címként felírta. Általában pedig azt állapíthatjuk meg, hogy hitte: a jövő meghozza majd a felszabadulást, de tudta, hogy életében ezt már nem várhatja, megérni nem fogja.

József Attila marxista gondolkodása nem volt dogmatikus, bár éppen ezzel vádolták életében. Hajlékony fegyverként alkalmazta a dialektikát vitáiban, de kora társadalmi élete felmérésében is. Nem volt tekintélytisztelő, nem riadt vissza újragondolni Marx, Engels, Lenin szövegeit a tudomány új felfedezései, a társadalmi változások tapasztalati fé-

nyében. Az elidegenülés felismerésében, a dialektika megértésében pedig messze maga mögött hagyta kortársait, és prózájában egy eredeti gondolkodó töredékben maradt, sok szempontból kidolgozatlan rendszertalkotó kísérletet szemléltethetünk. Szerencsétlen körülményei (egyéni életéből és társadalmi helyzetéből (következők) gátolták, hogy eszméinek rendszeres kifejtéséhez hozzákezdjen. Nemcsak a magyar esztétikai irodalom, de a magyar filozófiai gondolkodás is hiányát érzi ennek.

Meglepőnek tűnhet, hogy a modern magyar irodalom legnagyobb költője, ha prózát, tanulmányt írt, majdnem állandóan az elmélet síkján mozogott, s szinte csupán egyetlen kérdés igazgatta: a marxizmus bölcselete. Költészete nagy rendszere mellett ezek a tanulmány-töredékek a maguk fragmentum-voltukkal még súlyosabban éreztetik a rendszer hiányát, melynek megalkotására, hiszszük, a költő vállalkozott volna ereje teljében. S ő helyett örölte sötétiségébe merült.

Egy azonban bizonyos: költészete elméleti alapjait ezekben a tanulmányokban, tanulmánytöredékekben, könyvismertetőkből kell keresnünk. Eszméi, érzései, költészete rendszeréhez az út ezeken a tanulmányokon át vezet, ezek nélkül teljes nagyságában a költői életmű sem mérhető fel. Sok kérdéshez hozzászólt, s még többhöz készült hozzászólni. Elég, ha csak a népiesek mozgalmával kapcsolatban tett kijelentésére utalunk, amelyben máig érvényes módon meghatározta az új népiesek jellegzetes álláspontját és nézeteit, ars poeticájuk, politikájuk téves voltát is: „Petőfi magát azért nevezte népiesnek, mert forradalmár volt s úgy látta, hogy „ha a népet uralkodóvá tesszük az irodalomban, úgy uralkodni fog a politikában is”. A mai úgynevezett „új népiesség” tulajdonképpen a népiesség Petőfi-féle értelmezésére támaszkodik s elsősorban ezért nevezi magát népiesnek, mert programjával azt vallja, hogy a népért írjon az író. Ma ez az új népiesség nem nevezhető „népiesnek”, mégpedig éppen azért, mert a Petőfi korabeli népies politikai szemléletet vallja alapjául”, majd tovább: „...határozott képzetünk van a tőkés termelési módon alapuló polgári társadalmi rend szerkezetéről, az osztályokról. Mármost, ha pontos fogalmakkal fel van fedve a mai polgári társadalom logikája, semmiképpen sem nevezhető forradalminak, vagyis korszerűnek, de úgyis mondhatnám: korszerűnek, vagyis forradalminak egy olyan foga-

lomhoz (a néphez) való visszatérés a szellem terén, amelyben csupán a múltba menekülő regényes izlés érez forradalmi zamatot, hiszen csak a múltba menekülő érezheti mainak azt, ami akkor volt korszerű". S érdekes, hogy egyesek magát a költőt is „népiesnek” tartották, persze halála után.

Sok kérdéshez hozzászolt hosszabb-rövidebb írásaiban, s a szenvedélyes vitázó bizonyára tévedett is. A magyarországi irodalomtudomány például szeretné, ha a költő nem írta volna le *Szocializmus bölcselete* című tanulmányának egyes kitételeit. Ezekben a Szovjetunió egyes jelenségeit bírálja, s van egy bekezdése, melyben Lenin híressé vált mondatát: „Szovjethatalom plusz elektifikáció — ez a szocializmus” — így kommentálja: „Ha ilyen egyszerű volna a dolog! A bolsevikiek elfeledték, hogy az importált gépi eszközökkel együtt nem importálhatják annak a társadalmi közösségnek szellemét, objektív tudatát, amely azokat létrehozta! Elfeledték, hogy nem a modern gépek hozzák létre a szocializmust, hanem az emberekben rejlő eleven szellem, amely a gépeket megalkotta s amelynek ezek a gépek csak külső kifejezései. Elfeledték, hogy Marx a termelési eszközökről a filozófus értelmével szól, nem pedig a közgazdász eszével”. Vagy egy másik helyen, az emberi tudat lemaradásával kapcsolatban írja: „A bolsevista elmélet mindezzel szemben (ti. parancsuralom kérdéssel: „mert hiszen fegyverrel nem lehet senkit emberi öntudatra kényszeríteni” — B. I.) állást foglal, és idealistának bélyegzi ezt a fölfogást. Szintén Marxra hivatkozik, és azt állítja, hogy a fegyverek és a gépi eszközök birtokában fölépítheti egy párt a munkásosztály többségére támaszkodva a szocialista társadalmat. És fölvesz — legalább egy vagy két emberöltőre szóló — átmeneti időszakot, amikor egyetlen párt kezében egyesíti a polgári diktatúrák politikai hatalmát a polgári tőkés gazdasági parancsuralmával. És ettől várja olyan emberi öntudat kialakulását, amely nélkül szocialista, kommunista társadalmi rend nem lehetséges. Parancsszóval kényszeríti az embereket arra, hogy önként vállalják lényegüket, azt, hogy társadalmi lények. Itt az az ellentmondás tűnik ki láthatóan, amelyet a bolsevista elmélet a termelési eszközökhöz fűzött hiú reményeivel rejt el...” Ezen a helyen nehéz és föltöbb hosszadalmas volna kifejtetni, milyen igazságokat és milyen tévedéseket tartalmaznak ezek a kitételek. Egyet azon-

ban akár illusztrációképpen is el kell mondani: József Attila már 1933-ban a Szovjetunióban megrendezett mérnököpereket emlegeti. Részletes és alapos kifejtésre várnak még a költőnek ezek és az ezeket érintő gondolatai.

Tanulmányai, cikkei nem nagyon gazdag anyagának így is csak számottevő, lényegében esztétikai nézeteire és marxista felfogására jellemző gondolatait emeltük ki, kíséreltük meg elemezni és megmutatni. A terület, amelyen járnunk kellett, ismeretlen és kiértékelése még nem történt meg. A viszolygás, amely tanulmányait fogadta életében és nemrég, ahogy összegyűjtve megjelentek (*József Attila összes művei. III. Cikkek, tanulmányok, vázlatok.* Akadémiai Kiadó. Bp. 1958.), az „eretnek” József Attilának szolt. Elsősorban gondolatai miatt, mert azokat nehéz lenne összekapcsolni a pártköltőnek azzal a típusával, amit József Attilából egyoldalúan faragott a szocialista realizmuson alapuló irodalompolitika. Az igazi József Attila például megérti és értékeli az olyan polgári költőt is, mint Kosztolányi Dezső, akinek költészetében az elidegenülés polgári viszonyait találja, és így ír róla: „Kosztolányi gazdag művészete azonban mégis társadalom-alkotó erővé válik. E korban, a szociális törekvések mögött meglapul a társadalmi üresség érzése is. Azok azonban, kik már bele mernek tekinteni ebbe az ürességbe, ha el is dobják „ezt a nagy világot, mint a dióhéjt”, bizonyára nem vetik el maguktól a lehető világot is, amelyhez — hiszen alkot — Kosztolányi is ragaszkodik. A nihilizmus, ha tudatosá lett, nem folytatható...” S ha tanulmányai nem is a műfaj remekei, de a bennük kifejtett eszmék mindig tiszteletet tudnak ébresztetni a gondolkodó iránt, aki az akkor még járatlan utakon, mostoha emberi és társadalmi körülmények között kereste a maga és az elnyomott, kizsákmányolt munkásosztály életére a fasizmus terjeszkedésének korszakában a feleletet a marxizmus igazságainak fényében, a dialektika eleven szellemével. Tanulmányai, cikkei, vázlati elsősorban verseivel való állandó összekapcsoltságban jelentenek értéket, és nem külön-külön, mint tanulmányok. Költészetének gondolati mélységét mutatják, költészetéről vallanak. De mutatják az embert, a politikust, a filozófust is, aki egész költői és emberi létének alapjaiba a marxizmus igazságait építette bele.

Végül pedig egy rövid, halála előtt írott tanulmányában megáláljuk ars poeticáját is, a költő-ember szép hitval-

lását, amely egész életművének mintegy foglalata: „Mi, mai költők, nem tehetünk mást, minthogy elmondjuk örömeinket és bánatainkat egyfelől, másfelől pedig kiállunk a szabadságért minden formában és mindenütt, ahol a gaz-

dasági jólét jelszavaival és fegyveresen megkísérlük a költők örök ellenfelei a „tömegeket” legjogosabb emberi igényeiktől, a szabadságtól és a szabadságra való törekvésüktől lélekben is eltántorítani” (*A mai költő feladatai*).

